

PALEO- AKTUEEL

5

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1994, Archeologisch Centrum Groningen, RUG

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RUG

Omslag: opgraving te Noordbarge met de plattegrond van een boerderij uit het eind van de ijzertijd

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: ACG, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90 367 0420 0

PALEO-AKTUEEL

5

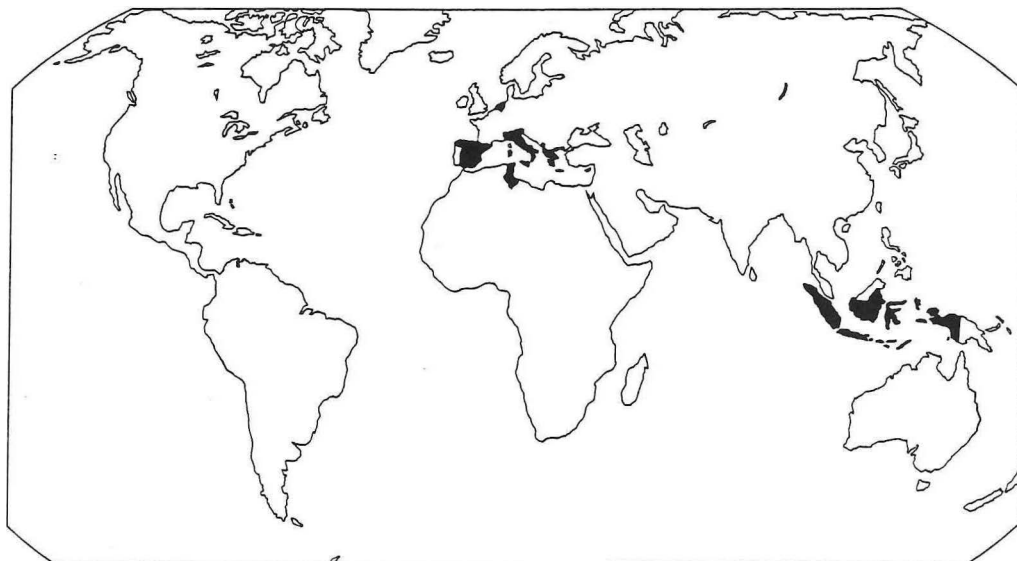
redactie

Mette Bierma
Otto H. Harsema

Archeologisch Centrum

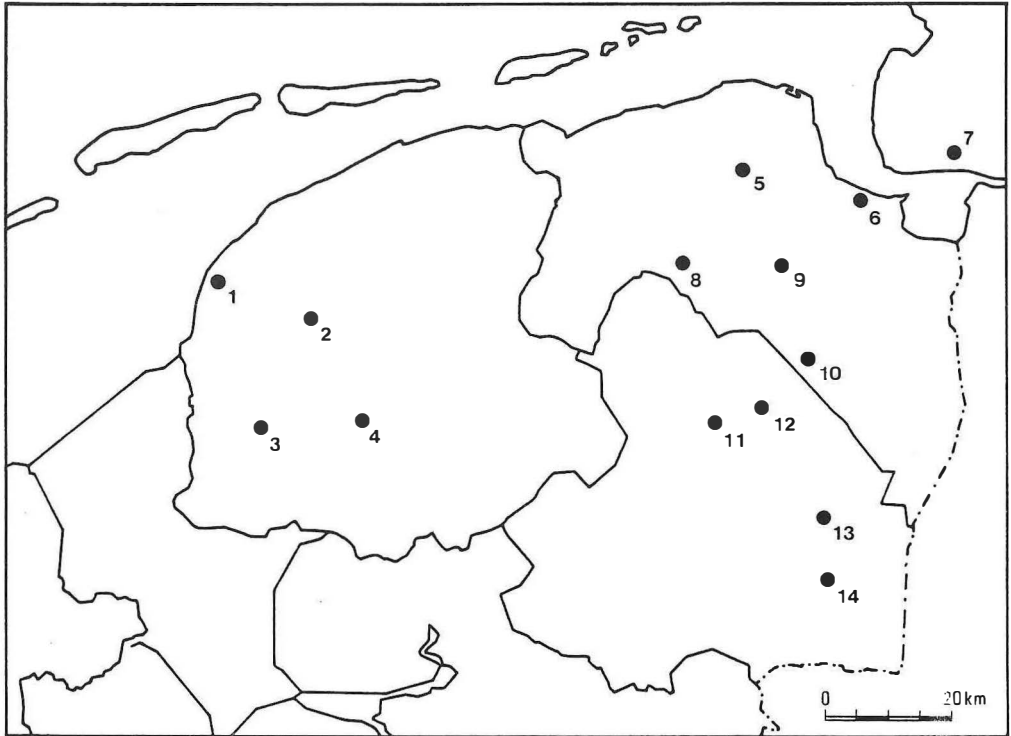
Groningen, 1994

In deze aflevering: Albanië, Duitsland, Griekenland, Indonesië, Italië, Nederland, Spanje en Tunesië.

In deze aflevering uit Noord-Nederland en Noord-Duitsland:

1. Wijnaldum; 2. Lions; 3. Oudega; 4. Akmarijp; 5. Westeremden; 6. Heveskes; 7. Emden;
8. Groningen; 9. Slochteen; 10. Wildervank; 11. Ballo; 12. Gieten; 13. Exlo; 14. Noordbarge.

INHOUD

J.R. BEUKER & M.J.L.Th. NIEKUS Het midden-paleolithicum van Noord-Nederland	9
R.H.P. LUTGERINK Warme ijstijden ?!	11
G.-J. BARTSTRA Postmodern naar Pompanua	14
M.J.L.Th. NIEKUS & D. STAPERT Een vindplaats van de overgang laat-paleolithicum/mesolithicum bij Oudega (Fr.)	17
G.R. BOEKSCHOTEN & D. STAPERT 'Rings & sectors': een computerprogramma voor ruimtelijke analyse	22
G.L.G.A. KORTEKAAS & M.J.L.Th. NIEKUS Een vindplaats uit het vroegere mesolithicum in de Hooilandspolder, gemeente Slochteren (Gr.)	27
S. BOTTEMA & H.R. REINDERS Door het land der Skipetaren	32
R. BAKKER Het Gietsenveentje, gemeente Gieten (Dr.): unicum of probleemgeval?	35
J.N. LANTING Het na-onderzoek van het vernielde hunebed D31 ^a bij Exlo (Dr.)	39
J.J. HEKMAN Nieuw archeologisch onderzoek op Syros (Griekenland)	43
JOSE LUIS SANZ BRETÓN & J. SCHELVIS De mijten (acari) uit Peñalosa en Cerro de la Cruz (Spanje) en Halos (Griekenland)	47
M. MAASKANT-KLEIBRINK Een voorlopig verslag van de opgravingen op de 'Timpone della Motta', Francavilla Marittima, Calabrië	50

B.J. HAAGSMA & P. ATTEMA Het <i>Casa di Angelina</i> , een traditionele boerderij bij de opgraving te Francavilla Marittima (Calabrië, Italië)	55
J. BOUMA & W. PRUMMEL Potten en botten: offergebruiken in Midden-Italië	60
Y. DIJKSTRA De opgravingscampagne 1993 in Hellenistisch Halos	65
O.H. HARSEMA Zes dagen in juni op de es van Noordbarge (Dr.)	69
G.J. DE LANGEN, T. PERGER, W. PRUMMEL, J. SCHELVIS, E. TAAYKE, J. WILLEMSSEN & M. WISPELWEY Een korte verkenning te Bolland bij Lions (Fr.)	74
J. FEYE Uzita, een Romeins stadje (Tunesië)	80
A.T. CLASON & E. KNOL Het ongehoorde rund in de Nederlandse kuststreken	85
D.L. BEKKER Faunafragmenten van twee terpjes nabij Emden (Duitsland)	89
E. TAAYKE De Groningse tongval anno 94	93
Y. SABLEROLLES De glasvondsten van Wijnaldum (Fr.)	97
G.J. DE LANGEN, J. ORBONS, T. PERGER, J. VAN DER VAART & M. WISPELWEY Onderzoek naar de kerk op 't Olthof van Akmarijp (Fr.)	102
P.B. KOOL, K. KLAASSENS & J.H. ZWIER Bewoningssporen langs de Zeemsloot bij Westeremden, gemeente Loppersum (Gr.)	107
H.T. WATERBOLK In de ban van Banlo	110
P.B. KOOL, K. KLAASSENS & J.H. ZWIER Een onbekend steenhuis te Heveskes (Gr.)	115

A. JAGER	
Middeleeuwse adelshuizen in Friesland	120
P. BAKS	
De citadel van de hertog van Alva in de stad Groningen, 1569-1577	125
B. HAVINGA & A. UFKES	
De opgraving aan de Reitemakersrijge te Groningen	130
A.F.L. VAN HOLK	
Vergelijking van de archeologische inventaris van de Groninger tjalk ‘De Zeehond’ met schriftelijke scheepsinventarissen uit het einde van de 19e eeuw	134
P.B. KOOI	
Een brief met gevolgen	139
D.C. BRINKHUIZEN	
Het dieet van de otter (<i>Lutra lutra</i>) in twee voormalige ottergebieden in Friesland	143
S. BOTTEMA	
Het lam gods is een Fries melkschaap	148
P. CLEVERINGA, A. BOSCH, S. BOTTEMA, R. CAPPERS & H.A. GROENENDIJK	
De moeraskalk van Wildervank (Gr.)	151

EEN BRIEF MET GEVOLGEN

P.B. Kooi

In verschillende publikaties is aandacht geschonken aan het begin van het systematisch onderzoek van de wierden en terpen. Uit brieven in de archieven van het Koninklijk Natuurkundig Genootschap te Groningen, het Groninger Museum, het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden en de nagelaten documentatie van J. en J.O. Elema is de doorslaggevende rol van laatstgenoemde voor het onderzoek te bepalen.

Verschillende personen en instanties hebben zich in het begin van deze eeuw ingezet voor het onderzoek van de wierden. Een stimulerende factor was de oprichting van het 'Centraal Bureau voor de kennis van de provincie Groningen en omgelegen streken' in 1897. Onder voorzitterschap van P.R. Bos, leraar aardrijkskunde en Nederlands aan de Rijks H.B.S. te Groningen, probeerde het Centraal Bureau een netwerk van correspondenten op te zetten. Reeds in de eerste bestuursvergaderingen werd de zorg uitgesproken over het verdwijnen van vele wierden zonder voldoende toezicht. De notulen vermelden, dat men bezig was met de afgraving van Enzelens bij Loppersum, Westerwijdterd, Eenum, Niehove en Opwierde. In 1898 en 1902 werden enquêtes rondgestuurd met als doel "het opbouwen van eene land- en volkskunde van onze omgeving".

Naar aanleiding van de afgraving van de wierde Rottum in 1905 nam de directeur van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, A.E.J. Holwerda, contact op met de secretaris van het Museum van Oudheden te Groningen, J.A. Feith, met de bedoeling gezamenlijk vondsten te verwerven en tijdens de afgraving foto's te nemen en opmetingen uit te voeren. Deze onderneming mislukte, omdat de eigenaar van de wierde de vondsten zelf wilde houden. Door het uitbreken van een pokkenepidemie moest Holwerda bovendien van een

reis naar het noorden afzien.

Uit een brief van 21 maart 1906 blijkt dat P.R. Bos nog voor zijn overlijden in 1902 aan J.O. Elema en W. Dethmers, twee vooraanstaande en geïnteresseerde landbouwers te Toornwerd (gem. Middelstum), had verzocht een beschrijving te leveren van een hen bekende wierde. Het contact was ontstaan in 1900 naar aanleiding van enige opgegraven hondeschedels, die door professor Keller in Zwitserland werden onderzocht. Inmiddels had J.O. Elema met zijn zoon Jakob een beschrijving gemaakt van de afgraving van Toornwerd, voorzien van tekeningen en foto's, die in 1907 werd gepubliceerd. Deze publikatie leidde tot een uitvoerige briefwisseling tussen de Elema's en de emeritus hoogleraar J.M. van Bemmelen te Leiden. Anders dan in de eveneens gevoerde correspondentie met Holwerda, was er tussen de Elema's en Van Bemmelen sprake van een inhoudelijke discussie tussen ter zake kundige mensen. J.O. Elema (1843-1909) had als taxateur voor verschillende commissies vele wierden bezocht en in de bekende gemeentatlas van Oomkens daarover aantekeningen gemaakt. De door hem geregistreerde wierden waren overgebracht op een kopie van de *Kaart van de Provincie Groningen* uit 1837 van I.A. Smit van der Vegt (onder toezicht van Dr. Acker Strating). Elema sr. beschikte over een grote praktische kennis. (fig. 1) Jakob Elema (1872-1950) had na het voltooien van zijn studie aan de Landbouwschool te Halle en de Rijkslandbouwschool te Wageningen een aanstelling gekregen als rijkslandbouwleraar in Drenthe. Hij was meer geïnteresseerd in de chemische aspecten van de bodemkunde. J.M. van Bemmelen (1830-1911) had in Groningen chemie gestudeerd (fig. 2) Hij publiceerde o.a. in 1863 een onderzoek van de kleigronden in de provincie Groningen en

Fig. 1. J.O. Elema.

Fig. 2. J.M. van Bemmelen.

werd tenslotte hoogleraar in de chemie te Leiden. Hij was zeer onder de indruk van het gedegen onderzoek en de beschrijving van Toornwerd en stuurde de Elema's de voorlopige versie van zijn "Beschouwing over het tegenwoordige standpunt onze kennis van de Nederlandsche terpen" om commentaar.

Uit de correspondentie en de aanwezige documentatie blijkt, dat Elema sr. de motor was bij het onderzoek van de wierden in zijn omgeving. Ook bij de afgravingen van Westerwijtwerd, Rottum en de wierde ten noorden naast Kantens heeft hij profielen getekend en waarnemingen gedaan. In een brief van 28 november 1907 geeft Elema aan Van Bemmelen een suggestie, die beslissend is voor de verdere ontwikkelingen: "Ik weet niet of U wel in Groningen bij Uw schoonbroer den Heer Boeke logeert; maar dan zou ik U aanraden eens naar de afgraving te Dorkwerd te gaan zien. Deze afgraving die slechts één uur van Groningen ligt is in het voorjaar van dit jaar begonnen. Ik was er in het begin; 't was een gewoon profiel met mestlagen en zeer zware wierdegrond, aan de kanten knik. Ze verdient na gegaan te worden omdat ze op zoo korte afstand van den Hondsrug ligt" (fig. 3). In kort bestek worden

daarbij twee discussiepunten aan de orde gesteld, namelijk de herkomst van de bewoners en de datering door middel van aanslibbingsfasen. Dankzij de snelheid van de posterijen in die tijd kan Van Bemmelen reeds de volgende dag aan Feith het bericht van Elema doorgeven, met een dringende oproep om actie te ondernemen: "... is er nu niemand, die er éénmaal in de week heen wil gaan, om een profiel der afgraving te bezien, en nu en dan af te teekenen ...".

Aangespoord door deze noodkreet vroeg het Centraal Bureau in het voorjaar van 1908 subsidie aan de minister van Binnenlandse Zaken voor het onderzoek van Dorkwerd. Het resultaat was negatief, mede door de zwaarwegende bezwaren die Holwerda maakte tegen de gebruikelijke, goedkopere afgraving in verticale klampen in plaats van duurdere, horizontale vlakken. Het Centraal Bureau zat niet bij de pakken neer. In de notulen van 4 maart 1908 wordt vermeld, dat de assistent van de geoloog prof. F.J.P. van Calker toezicht bij de afgraving zal houden. In de begroting voor 1908 werd daarvoor een bedrag van f 75.- opgenomen. De assistent was J.F. Steenhuis, geboren te Westernieland, die als bestuurslid van de Nederlandse Na

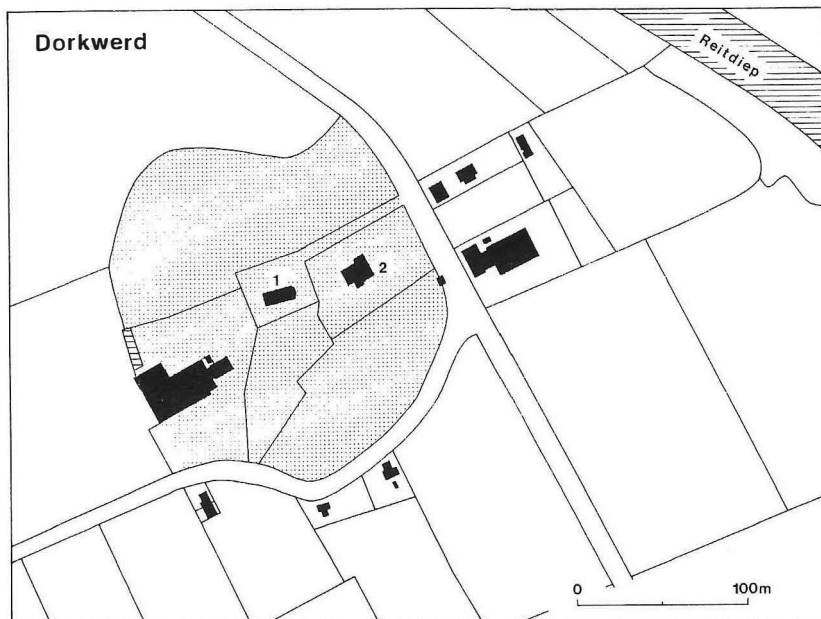

Fig. 3. Plattegrond van Dorkwerd met de kadastrale indeling van omstreeks 1908. 1. kerk; 2. pastorie (tekening J.H. Zwier).

tuurhistorische Vereniging op excursie in 1907 J.O. Elema en de afgraving te Rottum bezocht. Zoals bekend, is niet Steenhuis maar A.E. van Giffen tenslotte met het toezicht op de afgraving van Dorkwerd belast. Hij was op dat moment kandidaat in de wis- en natuurkunde en genoot de steun van J.M. van Bemmelen en zijn zoon J.F.M. van Bemmelen, hoogleraar in de dierkunde te Groningen. Zowel Van Calkar als J.F.M. van Bemmelen waren bestuurslid van het Centraal Bureau.

Door het begeleiden van de afgravingen werd een begin gemaakt met het systematisch, wetenschappelijk onderzoek en voor Van Giffen begon hiermee zijn carrière als archeoloog. Steenhuis bleef geoloog en promoveerde in 1916 op een proefschrift over de diluviale ondergrond van Drenthe en Friesland, waarvan Boeles bij het schrijven van zijn standaardwerk *Friesland tot de elfde eeuw* gebruik heeft kunnen maken. In 1917 publiceerde Steenhuis een artikel over het vraagstuk van de bodemdaling. Hij was inmiddels aangesteld bij het Rijksbureau voor de Drinkwatervoor-

ziening.

Over contacten tussen de Elema's en Van Giffen is niets in geschrift bekend. Daarvoor zal ook weinig tijd zijn geweest. Jakob Elema besteedde al zijn aandacht en energie aan de verbetering van de landbouw in Drenthe. Van Giffen was druk bezig zijn aanstelling waar te maken en J.O. Elema had naast zijn bestuurlijke functies nauwelijks gelegenheid meer voor andere zaken. Hij overleed in 1909, waardoor er een vroegtijdig einde kwam aan zijn stimulerende inbreng bij de opzet van het verdere onderzoek.

Summary

At the turn of the century some local men of standing in Groningen strove to stimulate research into the prehistoric dwelling mounds in the marine-clay district. The in-depth publication by a farmer and his son, J.O. and J. Elema, about their observations at Toornwerd was one of the results. It led to a fundamental and vivid discussion between

J.O. Elema and J.M. van Bemmelen, a retired professor of chemistry, who was very interested in this matter and had some influential connections. A letter, written in 1907 by Elema about the inroads made in the terp of Dorkwerd near the town of Groningen was decisive in prompting systematic excavations.

Literatuur

- Bemmelen, J.M. van, 1863. *Bouwstoffen tot de kennis van de kleigronden der provincie Groningen.*
- Bemmelen, J.M. van, 1908. Beschouwing over het tegenwoordige standpunt onzer kennis van de Nederlandsche terpen. *Oudheidkundige Mededeelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, pp. 49-158.
- Steenhuis, J.F., 1916. *Bijdrage tot de kennis van den diluvialen ondergrond van Drenthe en Friesland.* Dissertatie.
- Steenhuis, J.F., 1917. *Beschouwingen over en in verband met de daling van de bodem van Nederland* (= Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam (tweede sectie) deel 19, no. 2). Amsterdam.
- Waterbolk, E.H., 1969. Brieven over de aanloop tot de oprichting van de Vereniging voor Terpenonderzoek. *Jaarverslag van de Vereniging voor Terpenonderzoek* 51, pp. 47-57.
- Waterbolk, E.H. 1980. Vervolg Brieven over de aanloop tot de oprichting der Vereniging voor Terpenonderzoek. *Jaarverslag van de Vereniging voor Terpenonderzoek* 55-64, pp. 10-18.